

Історія

УДК 94(477:470)»15/16»

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.17994582>

**Особливості політичних і культурних взаємин
Василя-Костянтина Острозького з Московським царством**

Родінова Наталія Леонідівна,

кандидат історичних наук, доцент,

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, м. Київ, Україна,

<https://orcid.org/0000-0002-2259-5573>

Прийнято: 04.12.2025 | Опубліковано: 20.12.2025

***Анотація.** Стаття присвячена аналізу політичних, військових та культурно-релігійних взаємин князя Василя-Костянтина Острозького з Московським царством. Мета статті – аналіз характеру взаємин князя В.-К. Острозького з Московським царством. Методологічною основою дослідження є принципи історизму, науковості та об'єктивності, що дають можливість виявити взаємодію структурних частин історіографічного процесу, провести розгляд подій і фактів історії. Новизна дослідження полягає у комплексному аналізі взаємин князя В.-К. Острозького з Московською державою як багатовимірного феномену, що поєднував політичні, військові, релігійно-культурні та інформаційні аспекти. Показано, що образ «єдиновірного союзника», сформований російською історіографією XIX – початку XX ст., суттєво спрощував реальну політичну поведінку князя, яка була значно складнішою і залежала від ширшого геополітичного контексту. Підкреслено, що релігійно-культурний вимір взаємин В.-*

К. Острозького з Московією полягав у налагодженні контактів з Афоном, Константинополем і православними центрами Речі Посполитої. Системно окреслено культурно-освітній вимір контактів В.-К. Острозького з Московією через аналіз книгообміну, перекладацьких ініціатив та трансфер інтелектуальних ресурсів. Запропоновано нове прочитання позиції В.-К. Острозького як стратегії оборонного регіонального лідерства. Показано, що його стримана, але послідовна політика оборони Київщини та Волині нерідко вступала у суперечність з очікуваннями корони щодо участі у війнах на східному фронті. Кінець XVI – початок XVII ст. позначився активізацією контактів з Московією, але і в цей час князь залишався прихильником політики обережного миру, вбачаючи головну небезпеку в татарських ордах. У висновках зазначено, що діяльність В.-К. Острозького не може бути зведена до одновимірних схем «дружби» або «ворожнечі». Це була стратегія лідера прикордонного регіону, який поєднував військові, політичні і духовні аргументи, з метою збереження безпеки краю та автономії православної традиції. Отримані результати дозволяють по-новому оцінити місце князя в системі міждержавних відносин Речі Посполитої та визначити перспективи подальших досліджень культурних і релігійних мереж.

Ключові слова: Василь-Костянтин Острозький, Московське царство, Лівонська війна, Афон, культурні мережі, дипломатія.

Political and Cultural Relations between Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi and the Muscovite Tsardom

Nataliia Rodinova,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
National Academy of Culture and Arts Managerial, Kyiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-2259-5573>

Abstract. *The article examines the political, military, and cultural-religious relations of Prince Vasyl-Kostiantyn Ostrozky with the Moscow Tsardom. The purpose of the article is to analyze the nature of the relations of Prince V.-K. Ostrozky with the Moscow Tsardom. The methodological basis of the study rests on the principles of historicism, scholarly rigor, and objectivity, which make it possible to trace the interaction of the structural components of the historiographical process and to consider historical events and facts in their internal coherence. The novelty of the research lies in a comprehensive analysis of the relations of Prince V.-K. Ostrozky with the Muscovite Tsardom as a multidimensional phenomenon that combined political, military, religious-cultural, and informational aspects. It is shown that the image of a «co-religionist ally», formed in Russian historiography of the 19th and early 20th centuries, significantly simplified the prince's actual political conduct, which was far more complex and dependent on a broader geopolitical context. It is emphasized that the religious-cultural dimension of V.-K. Ostrozky's relations with Muscovy consisted in establishing contacts with Mount Athos, Constantinople, and the Orthodox centres of the Polish-Lithuanian Commonwealth.*

The cultural-educational dimension of V.-K. Ostrozky's contacts with Muscovy is outlined in a systematic way through the analysis of book exchange, translation initiatives, and the transfer of intellectual resources. A new reading of V.-K. Ostrozky's position is proposed as a strategy of defensive regional leadership. It is shown that his restrained yet consistent policy of defending the Kyiv and Volhynian lands often came into tension with the expectations of the Crown regarding participation in wars on the eastern front. The late sixteenth and early seventeenth centuries were marked by the intensification of contacts with Muscovy, yet even in this period the prince remained an advocate of a policy of cautious peace, viewing the main danger in the Tatar hordes. The conclusions state that the activity of V.-K. Ostrozky cannot be reduced to one-dimensional schemes of «friendship» or

«hostility». It represented the strategy of a leader of a frontier region who combined military, political, and spiritual arguments in order to preserve the security of the land and the autonomy of the Orthodox tradition. The obtained results allow a renewed assessment of the prince's place in the system of interstate relations of the Polish-Lithuanian Commonwealth and outline prospects for further research on cultural and religious networks.

Keywords: *Vasiliy-Kostiantyn Ostrozky, Muscovite Tsardom, Livonian War, Mount Athos, cultural networks, diplomacy.*

Постановка проблеми. Дослідження політичної діяльності Василя-Костянтина Острозького набуває особливої актуальності в контексті сучасних спроб переосмислення української державотворчої традиції. Аналіз його діяльності допомагає подолати історіографічні стереотипи про «єдиновірність» князя і показати складний механізм прийняття рішень лідером, який балансував між інтересами держави та особистим обов'язком. Розуміння цієї багатовекторності є важливим у розумінні поглядів ранньомодерної української еліти. Окрім того, виявлення культурно-релігійних та освітніх мереж дає можливість кращого розуміння механізмів збереження та розвитку української національної ідентичності в умовах іноземного політичного панування. Також дослідження сприяє глибшому розумінню геополітичних викликів, з якими постійно зіштовхувалися українські землі на перехресті цивілізацій.

Аналіз досліджень і публікацій. Історіографічна інтерпретація ролі та місця князя В.К.Острозького в системі міждержавних контактів виробилась у межах ряду інтелектуальних традицій, кожна з яких висвітлювала його роль по-своєму. Російська історіографія XIX – початку XX ст. (М. Карамзін, С. Соловйов, В. Ключевський, Є. Голубинський, М. Барсов) виходила з концепції «єдиновірності», контакти князя з Московією трактувала як виразне

православне спрямування, виняткову толерантність та дружелюбність з обох сторін. Ця лінія, незважаючи на свій значний вплив, істотно звужувала контекст, оскільки поза увагою залишались політичні розрахунки самого князя та геополітична рамка Речі Посполитої. На противагу такому спрощеному погляду, сучасна наука розглядає діяльність князя крізь призму політичного та церковного середовища. Ґрунтовною є праця Т. Кемпи, в якій подано розгорнутий політичний портрет князя В.-К. Острозького, автор наголошує на автономній поведінці, що було обумовлено суперництвом між короною, литовською елітою і Московією [12]. Я. Кралюк і П. Хаврук акцентують увагу на складності конфесійного становища, в якому В.-К. Острозький розвивав культурно-освітній проєкт, що був спрямований на захист православної традиції [1]. Дослідження Ю. Мицика дозволяють побачити широкє тло, в якому діяв князь, а саме: прикордонні конфлікти, участь козацтва у війнах кінця XVI ст., розвитку історичних наративів [2].

До важливих джерел належить «Хроніка з літописців стародавніх» Ф. Софовича, в якій фіксується рецепція подій у києво-руській традиції та зберігає сліди ранньомодерного погляду на позицію князя у міждержавних взаєминах [3]. Додатково сучасні дослідження показують, що князь активно використовував власні ресурси та право патронату для зміцнення православної громади і протистояння католицькому впливу, забезпечував фінансовою та організаційною підтримкою церкви і монастирі на Волині та в інших землях Речі Посполитої. Право патронату над церквами та монастирями дозволяло магнатам активно впливати на релігійне та соціальне життя своїх володінь [16; 11].

Велике ґрунтовне дослідження В. Ульяновського, засноване на широкій джерельній базі, показує В.-К. Острозького як складного політичного лідера, який діяв на перехресті інтересів Речі Посполитої, Московії і православного

світу, що не вписувалось до спрощеної схеми дружби на основі «єдиновірності» [6].

Важливо також враховувати постать батька князя – Костянтина Івановича Острозького, одного з найвпливовіших магнатів Великого князівства Литовського, чия діяльність багато в чому окреслювала рамки суспільно-політичного становища православної еліти. Як показує дослідження П. Дікавічаса «Чесць серед шляхти у Великому князівстві Литовському XVI століття», Костянтин Іванович активно обстоював престиж свого роду, вступав у конфлікти з іншими магнатськими угрупованнями, зокрема з Ольбрахтом Гаштовтом, а також виявляв значні адміністративні здібності у вирішенні судових справ. Ці протистояння ілюструють складне становище православної еліти у політичному житті ВКЛ. Отже, у дослідженні показано складний характер відносин між руською елітою та центральною владою, що створювало політичні передумови, у яких формувався політичний світогляд наступних поколінь Острозьких [8].

Саме в контексті цієї спадщини розвивалась діяльність В.-К. Острозького як світського протектора православної церкви. Дослідження М. Фрейюте-Ракаускене і А. Марцінкявічюс, а також аналітичні висновки Я. Москалик, свідчать, що князь Острозький займав активну позицію щодо Берестейської унії 1596 р., він відстоював права православних громад і пропонував власні проекти церковного порозуміння, що засвідчує його стратегічне мислення та прагнення утримати рівновагу між конфесійними інтересами [9; 13]. Зокрема, Я. Москалик зазначає, що князь активно займався внутрішніми реформами православної церкви. Його проєкт унії 1593 р. не отримав підтримки єпископів, що призвело до його антиунійної позиції.

Л. Тимошенко підкреслює роль князя В.-К. Острозького як захисника православної церкви та мецената культури. Автор акцентує на тому, що князь використовував своє багатство, вплив і право патронату для підтримки

релігійних, освітніх і видавничих ініціатив. Ще одним важливим аспектом є мережа релігійних та міждержавних контактів князя. Він підтримував зв'язки з Єрусалимським патріархом Єремією II та іншими східними церковними ієрархами, сприяв висвяченню митрополита Михайла Рагози, обранню єпископів та координації діяльності православної опозиції проти Берестейської унії [4].

Меценатська та культурна діяльність, зокрема заснування Острозької академії, сприяла визнанню князя В.-К. Острозький як ключової фігури у розвитку братств у XVII ст., які відігравали важливу роль у культурному та освітньому відродженні. Історичні православні братства на Правобережній Україні, зокрема Острозьке Кирило-Мефодіївське братство, розвивалися під впливом його спадщини, продовжуючи захищати православ'я та підтримувати освіту, отримуючи фінансову допомогу від церковних структур [14].

Дослідження Р. Труби вказує на багатогранну діяльність князя В.-К. Острозького. Він відзначає участь князя у церковно-політичних процесах, але водночас наголошує на значній ролі культурно-освітньої діяльності, яка мала національне значення. Заснування фондаций у Тернополі, забезпечення діяльності братства та створення умов для самостійного управління церковними і освітніми структурами демонструють, що князь опікувався не лише релігійним життям, а й розвитком культурної і освітньої автономії українських громад [5, с. 78-82].

А. Янушкевіч у праці про Інфлянську війну висвітлює зовнішньополітичні аспекти, які безпосередньо впливали на стратегію князя Острозького та формування ставлення до московського фактору [7]. Дослідження військової потужності Острозьких демонструють стратегічне значення їхніх приватних володінь для Речі Посполитої, зокрема у Хотинській кампанії 1621 р. [10]. Б. Прищепя висвітлює роль князів Острозьких як власників замків і адміністративних центрів на Волині, які слугували не лише

фортифікаційними спорудами, а також були осередками культурного та освітнього життя [15].

В останні роки до історіографії проблеми додалися дослідження духовних і культурних мереж, що поєднували українські землі, Московське царство та православний Схід. Л. Шваб та Ю. Токарська показують активність руських еліт, включно з острозьким осередком, діалог з Константинопольським патріархатом, а у 1580-х роках навіть розглядали можливість перенесення патріаршого престолу до руських земель Речі Посполитої [18]. С. Шумило описує зв'язки Святої Гори Афон з українськими та білоруськими землями, що створило стійкі комунікаційні канали, які поєднували Острог із православним світом, водночас це відкривало можливості поширення культурних ідей [17].

У сукупності ці студії утворюють історіографічний пласт, що позбавляє проблему ідеологічної одновимірності й показує князя Острозького не як «єдиновірного союзника» Москви, а як політичного лідера, який діяв у просторі складної дипломатії, витримуючи баланс між короною, литовською елітою, Константинополем та православними центрами Московського царства. Проте, незважаючи на широку представленість постаті князя В.-К. Острозького у наукових студіях, проблема його взаємин із Московською державою й досі залишається висвітленою нерівномірно. У наявній літературі ці контакти найчастіше згадуються побіжно або в межах загальних сюжетів політичної та церковної історії, без спроб цілісного аналізу їхніх механізмів і логіки. Саме це зумовлює потребу в окремому осмисленні даного комплексу питань, яке й пропонується у статті. Тому аналіз взаємин варто розглядати у двох основних, але взаємопов'язаних площинах – духовно-культурній та військово-політичній.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри наявність наукових праць, присвячених діяльності В.-К. Острозького, є низка

аспектів у взаєминах із Московським царством, що залишаються неповно або фрагментарно висвітленими. Зокрема бракує аналізу того, наскільки його дипломатичні та військово-політичні контакти були самостійними, а наскільки залежними від загальнодержавної стратегії Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Відкритим залишається питання співвідношення оборонної тактики князя на південних рубежах із очікуваннями корони щодо участі у війнах на східному фронті, адже джерела подають ці дані фрагментарно. Відсутні систематизовані дослідження культурно-релігійних мереж, у яких князь відігравав роль посередника між православними центрами Речі Посполитої, Константинополем та Московією. Це дозволяє стверджувати, що дослідження окресленої проблематики ще не вичерпане і потребує подальших досліджень.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає в аналізі багатоаспектного характеру взаємин князя Василя-Костянтина Острозького з Московським царством у другій половині XVI – на початку XVII ст., визначити вплив на його позицію конфлікту інтересів між державним обов’язком перед Річчю Посполитою, необхідністю оборони південних рубежів від татарської загрози та його роллю у захисті православ’я і у розширенні культурно-релігійних зв’язків.

Для досягнення поставленої мети сформульовано наступні завдання:

- проаналізувати характер взаємин князя В.-К. Острозького з Московським царством;
- розглянути узгодженість контактів князя В.-К. Острозького з Московським царством були узгоджені з державною політикою ВКЛ і Речі Посполитої;
- окреслити місце релігійно-культурної складової взаєминах з церковними центрами та визначити її роль у ширших православних комунікаційних мережах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Урядове становище київського воєводи і маршалка шляхти Волинської землі, а також географія розташування маєтків Острозького спричинилися до його постійних контактів із сусідніми країнами на рівні їх володарів, політичних еліт, а також у полі конфліктів із порубіжними військовими формуваннями та діячами. Ми прагнемо дослідити, чи були ці контакти такими вже самостійними, як на те нерідко вказує історіографія, та з'ясувати, наскільки вони залежали від загальнодержавної політики Великого князівства Литовського і Речі Посполитої та чи відповідали їй. Власне, ці важливі питання ми й спробуємо розглянути на цілком конкретних матеріалах, які, що слід зазначити відразу, мають фрагментарний характер і потребують подальших наполегливих архівних пошуків задля забезпечення належної повноти картини.

Духовно-культурна площина взаємин.

Російська історіографія XIX – початку XX ст., а саме М. Карамзін, С. Соловйов, В. Ключевський, Є. Голубинський, М. Барсов, яка мала виразне православне спрямування, розглядала стосунки В.-К. Острозького з Московським царством у контексті «єдиновірності», а отже, виняткової толерантності та дружелюбності з обох сторін. Однак це питання має кілька площин. У власне духовній площині Острозький справді орієнтувався на поствізантійський «духовний простір» Московської держави, котра зберегла на державному рівні книжно-рукописну, богословську, віроповчальну та загалом віросповідну традицію Християнського Сходу. Звідси – пошуки перекладів Святого Письма, звернення за порадами саме до Московської митрополії, яка перебували під егідою царської влади, що передбачало спілкування стосовно церковних проблем також на світському рівні. Ці стосунки загалом «вимірювалися» сферою сакрального в широкому розумінні слова, а тому вичерпувалися церковно-релігійними контактами Острозького з підсултанським Константинопольським Патріархатом. Втім, інша річ –

політичний аспект стосунків з Московським царством та його чільними представниками. У цій площині В.-К. Острозький був «литвином» та «поляком» у сенсі своєї державної самоідентифікації, яку можна назвати «політичним патріотизмом».

Культурно-релігійні контакти функціонували через розгалужену мережу, центром якої був Афон. Афон у другій половині XVI ст. виконував важливу роль як релігійний простір, де перепліталися духовні та культурні інтереси українських земель, Московії і грецького православного світу. У дослідженні С. Шумило показує активне життя монастирів, які приймали посланців, збирали милостиню, надсилали своїх ченців до княжих дворів і міст, зберігали книжкові колекції [17, с. 698]. Завдяки цій діяльності Афон поступово перетворився на одну ключових ланок релігійно-культурної мережі. Ці контакти обертались не лише навколо духовних питань, а й ставали каналами, через які князі, церковна еліта і освітні осередки могли спілкуватися з Константинополем, Московією. Значну роль у цьому обміні відігравав князь В.-К. Острозький, який регулярно замовляв для своєї школи та друкарні книги, зокрема твори Григорія Палами, Миколи Кавасіли [17, с. 700], а через князя Андрія Курбського він отримав книгу для перевидання й вона швидко поширилася серед православних руських громад. Ці контакти мали потужний вплив, адже, з одного боку, сприяли укріпленню позиції князя як покровителя віри всередині держави, з іншого – зміцнювали його зв'язки з православними центрами. Також це показувало його як борця за «єдиновірність» і збереження візантійської традиції.

Серед ключових фігур мережі джерела прямо називають ченців Хіландарського та Зографського монастирів. За спостереженнями С. Шумило, афонські монастирі регулярно відряджали в українські землі ченців-збирачів милостині (просфорників), серед яких найбільш активними були ієромонах Ісаакій з Хіландару та чернець Іоасаф із Зографа [17, с. 702-704]. Вони не лише

виконували фінансові доручення монастирів, а й перевозили книги, копії творів Григорія Палами, Миколи Кавасіли, а також зшити літургійні тексти, які замовляв Острозький гурток. Сам князь, як свідчать джерела, отримував з Афону рукописи через довірених осіб, зокрема шляхтича та члена острозького кола Андрія Курбського, котрий передавав до Острога привезені ним книжкові комплекси [17, с. 700].

Просопографічний аналіз джерел виразно показує, що мережа діяла в обидві сторони. У списках паломників і книжників кінця XVI ст. фігурують імена острозьких ченців-копіїстів, серед яких найбільш відомим є ієромонах Лука, котрий відвідував Афон з дорученням від князя та привозив рукописи для школи і друкарні [17, с. 706]. Це були не приватні поїздки, а елемент випрацьованої комунікаційної схеми, в якій Афон виступав центром, де можна було підтвердити авторитет текстів, узгодити питання літургійної практики та отримати підтримку від східних патріархів. Як доказ міцних контактів і обміну є те, що у бібліотеках Хіландара і Зографа збереглися ранні острозькі книги, а також Острозька Біблія 1581 р. Сам факт потрапляння цих книг на Афон був не просто виявом меценатської діяльності або побожності, а головне тим, що це був канал поширення літератури і знань. Острог став одним з головних православних духовно-культурних центрів, до якого час від часу прибували представники Східних Церков та Афону. Подібна ситуація московською церковною елітою сприймалась позитивно, але не виключала і бажання власного піднесення. Через замученість князя до цієї мережі контактів, Москва розглядала його як представника руського православного середовища, з яким можна співпрацювати та вести діалог.

Паралельно з афонською лінією діяла і «московська», що мала політичний підтекст. Варто зазначити, що з середини 1580 рр. питання знаходження центру православного світу набуло гострої актуальності як елемент великої геополітики. Так, дослідження Л. Шваб і Ю. Токарської [18]

акцентують увагу на тому, що ініціатива тимчасового перенесення престолу Константинопольського патріарха до руських земель були обумовлені складністю інтересів, а саме: інтереси місцевих еліт, польсько-литовської влади та самого Константинополя, який у досліджуваний період втратив частину свободи під тиском політики османів. Це означало те, що релігійні рішення вже не могли розглядатися поза контекстом боротьби за вплив у Східній Європі. Тому подібний проект перенесення став каталізатором політичних рефлексій для Московії і для місцевих князів. У цьому контексті особливістю контактів між князями, митрополіями і патріархатом була їхня форма – обмін дарунками, посольськими зверненнями за роз'ясненням різних питань, розповсюдження друкованої продукції. Л. Шваб і Ю. Токарська вказують на випадки, коли звернення до Константинополя мали не тільки релігійний зміст, а й прагматичний, – отримати підтвердження статусу, зміцнення позиції митрополита, сформулювати дипломатичні аргументи у суперечках з сусідами. Також, як показано у дослідженні про Афон та зв'язки з українськими і білоруськими землями Речі Посполитої, паломницькі шляхи та канали поширення книг і рукописів формували т. зв. «м'яку силу» культурних зв'язків [18].

Як засвідчують документи, на які спираються Л. Шваб і Ю. Токарська, у 1580 рр. руські православні еліти активно комунікували як із Константинопольським патріархатом, так і з Московською митрополією. Через те, що Московія намагалася впливати на кадрові і канонічні питання, відбувався обмін посольствами та листами, у якому Острозький відіграв роль автономного політичного гравця [18, с. 10-14]. У джерелах фігурують імена московських послів князя Андрія Хворостініна та дяка Леонтія Болховського, які підтримували контакти з православними шляхетськими домами Речі Посполитої, а їхні дипломатичні місії включали також візити до волинських центрів.

Інформація про участь ієрархів Московської церкви збереглася у перекладних збірниках і синодальних листах, частина яких згадується у працях Ю. Мицика та у виданні «Хроніки» Ф. Софоновича. У них є натяки на листування між В.-К. Острозьким та московськими митрополитами Діонісієм і Симоном [3, с. 221, 248]. Хоча ці згадки уривчасті, вони підтверджують, що мережа також включала вищі церковні чини, які визнавали авторитет князя як світського протектора православ'я. У ряді випадків московські ієрархи опосередковано сприяли передачі до Острога релігійних книг, зокрема списків Євангелія та Псалтиря, які згадані у фондах польських архівів, описаних Ю. Мициком.

Військово-політична площина взаємин.

Відповідно настанова князя щодо сусідньої держави та її правителів утілювала загальнодержавні настанови Великого князівства Литовського і Руського та Речі Посполитої і передбачала як дружні стосунки двох держав, так і війну. Вочевидь, не варто забувати й про родинну традицію: гетьман Костянтин Іванович Острозький, який був московським полонянином, так само сприймав Велике князівство Московське як потенційного союзника і потенційного ворога водночас.

Перші військові контакти князя з Московським царством відбулися на тлі Лівонської війни та пошуку союзників проти Криму. Вхідження В.-К. Острозького в російські політичні сфери розпочалося наприкінці 50-х років XVI ст., коли він бере участь в переговорах із московським послом Р. Алфер'євим у Вільні в лютому-березні 1558 року з приводу спільної війни проти Кримського ханства і Османської імперії. Однак реальні факти свідчать, що, попри вироблення загальної політичної стратегії щодо Московського царства, В.-К. Острозький виконував накази короля Сигізмунда II Августа практичного спрямування, котрі не завжди відповідали цій стратегії. Так, наприкінці травня 1555 р. Острозький згідно з королівським наказом готовий

був поставити під Київ свої загони під оруду Миколая Радзивіла «Чорного» в разі початку війни з «московитами» за лівонські землі. Військові формування князя у вересні 1557 р. брали участь у поході королівських військ на лівонський кордон. У травні 1559 р. Острозький знову підготував свої війська за королівським наказом для можливої військової виправи проти московських військ, що збиралися на кордоні.

1560 рр. були позначені зростанням напруги на обох кордонах, що змушувало князя до вибіркової військової участі. А в 1560 р., коли Польща та Литва уклали союз із Кримським ханом, Костянтин Острозький був призначений військовим керманичем можливої спільної виправи литовських та татарських загонів на московські землі. Похід постійно відкладався, вочевидь, через подвійну політику ханату, який водночас вів переговори з Іваном Грозним. Тим часом російський цар 1563 р. зайняв Полоцьк. В.-К. Острозький, вочевидь, уважав, що Грозний має плани також захоплення Києва, а тому як київський воєвода наполегливо вимагав виділення коштів на укріплення Київського замку та збільшення його залоги. Він так нічого й не домогся, але був викликаний на сейм до Вільна задля вирішення питання війни. Сейм оголосив посполите рушення, яке здійснило кілька військових акцій. На сейм 1564 р. у Бельськ В.-К. Острозький прибув із тисячним загоном власного війська.

Навесні наступного 1565 р. київський воєвода спільно з чорнобильським старостою Філоном Кмітою здійснили вилазку під Чернігів у відповідь на порубіжні набіги [12, с. 154-155]. Але коли в жовтні 1567 р. за наказом короля у Красному Селі проводився опис війська для відправки на східний фронт, В.-К. Острозький не подав реєстру і виставив 200 кіннотників і 100 піхотинців... (на виплату їм утримання князь самовільно витратив другу частину збору королівської среббизни зі своїх маєтків на 1567 р., оскільки державні кошти не надходили) [7, с. 266].

Саме у цей період військова напруга на півдні стала визначальним зовнішнім чинником у діяльності князя В.-К. Острозького. У 1558 р., коли Сигізмунд II Август розпочав Лівонську війну і потребував підтримки, саме серія нападів кримських орд на Поділля і Київщину змусило Острозького не долучатися до воєнних операцій у Лівонії. Ці набіги не були епізодичними, вони були регулярними і проходили фіксованим маршрутом через Брацлавщину, Бар, околиці Вінниці і до Київського воєводства. Наслідками таких рейдів було спустошення слобод, спалені села, руйнування ринкових зв'язків і переселення, що в цілому мало значний вплив на оборонні стратегії князя та давали можливість пояснити відмову від участі у віддалених кампаніях. Подібна ситуація повторилась у 1563 р., коли воєнні дії в Лівонії вимагали залучення магнатських контингентів, але татарський напад на Волинь і Поділля змусив Острозького знову відмовити королю і зайнятися мобілізацією місцевих сил. У ці ж роки регулярно поставало питання укріплення Києва для можливості чинити опір загрозам з півдня. Так, у 1560-1567 рр. було проведено фортифікаційні роботи, в яких князь відіграв помітну роль. Зрозуміло, що в такий складний період стосунки з московськими послами відходили на другий план, оскільки першочерговим залишалось питання безпеки руської землі, яку князь захищав фактично власними ресурсами.

Незважаючи на формальну участь у Лівонській війні, Острозький відстоював пріоритет оборони півдня. Упродовж 1560 – початку 1570 рр. В.-К. Острозький діяв у парадигмі Лівонської війни його держави (ВКЛ і Речі Посполитої) з ворожою Російською державою, однак активності не виявляв, посиляючись на проблеми Київського воєводства й татарську загрозу [7, с. 266.] Утім, участь у воєнних діях литовського війська з Московським царством не перешкоджала Острозькому підтримувати добрі торгові стосунки з цією ж державою. Більше того, він протегував торгівлю московськими товарами на

своїх територіях. Ця двоякість особливо проявилась наприкінці 1570 рр. Острозький уже досить критично оцінював плани війни з Московським царством, які розвивав Стефан Баторій. Потерпаючи від постійних виснажливих нападів татар, київський воєвода вважав війну з ханом більш необхідною, ніж з московитами. Т. Кемпа наводить факт із листа до Кшиштофа Радзивіла «Перуна» від 25 травня 1579 р. князь писав, що нині «можна лічити 900 тисяч чи навіть мільйон людей, котрих стяла татарська шабля або були вигнані в неволю бусурманську... але тепер замість змагання з цим найголовнішим ворогом ідемо на християнина» [12, с. 302]. Зрозуміло, що війна в Лівонії мало турбувала князя Острозького, оскільки не зачіпала його територій, а татарські напади дошкуляли йому безпосередньо й по кілька разів на рік. Отже, Острозький не належав до прихильників війни з московським царем. І все ж він за королівським наказом взяв безпосередню участь у військових виправах проти московитів 1579 р., коли ратував за військові акції проти Криму. Сам король Стефан Баторій рушив на Полоцьк, а Острозький мав укріпити Київський замок і провести його люстрацію. У табір Баторія князь готовий був вирядити своїх синів Януша та Костянтина. Костянтин-молодший справді став згодом на сторону короля, а Януш залишився з батьком у Києві для охорони південних рубежів від можливого нападу татар.

Особливо показовим є 1579 р., коли Стефан Баторій розпочав війну з Московією. Хоча В.-К. Острозький надав певну військову підтримку королю, він знову опинився в ситуації, коли стратегічна потреба оборони Волині і Київщини суперечила бажанню корони залучити його повноцінно до участі у московському поході. Збереглися свідчення про те, що у 1579-1580 рр. він неодноразово пояснював свою стриманість тим, що татарська загроза не спадає і вимагає від нього постійного догляду за прикордонням. Не зважаючи на внутрішній опір, за наказом короля в серпні 1579 р. київський воєвода здійснив рейд на Сіверщину. Цю військову виправу він мав відбути спільно із

загонами Миколи Сенявського, але оскільки той запізнювався, Острозький вирушив у похід спільно з сином Янушем, старостою черкаським Михайлом Вишневецьким та київським каштеляном Павлом Сапегою. Основну частину тритисячного війська становили загони самого Острозького з козаків, татар та кількох десятків реєстрових козаків з Іваном Оришовським на чолі. Київський воєвода мав на меті захоплення Чернігова, але оскільки в його розпорядженні не було артилерії, то обмежився спаленням посаду. Мартін Бельський та Мацей Стрийковський, а за ними «Острозький літописець» лаконічно повідомляли: «Князь Острозький воєвода київський Чернігів добував... і не добув» [3, с. 221, 248].

Після 1579 р. ставлення князя до Московії стає нейтрально-обережним, продиктованим оборонною політикою. Утім, у наступні роки В.-К. Острозький не брав активної участі у Лівонській війні та не здійснював військових виправ на російські території, звернувши цілковиту увагу на оборону південних рубежів держави від татар. Через постійну татарську загрозу змінилося ставлення Острозького до Московської держави на цілком нейтральне і, врешті, добросусідське. Особливо це виявилось під час безкоролів'я по смерті Стефана Баторія. В. Уляновський доводить, що до «єдиновірного» кн. Костянтина Острозького звернувся Борис Годунов, що виступав фактичним правителем Московського царства при царі Федорі Івановичі з пропозицією підтримати кандидатуру російського царя на виборах короля Речі Посполитої. Втім, варто відзначити, що князь не міг не знати владної системи Московського царства, зокрема й щодо князів, котрі хоч і засідали в Боярській Думі, однак вирішував усе цар або правитель, а князівські клани могли лише змагатися за певні впливи на його персону, залишаючись при цьому «рабами государевими» [6, с. 579].

Кінець XVI – початок XVII ст. став періодом, коли інтенсивність контактів князя В.-К. Острозького з Московією дещо зросла, але це мало

зв'язок з рядом конкретних подій. 1590 р. хвиля татарських вторгнень охопила Брацлавщину і південь Волині, що в чергове поставило питання про укріплення оборонної лінії і змусило князя цим зайнятися. Пізніше, у 1600-1603 рр., коли Московське царство переживало черговий виток смуту, активізувало дипломатичні контакти з православними центрами Речі Посполитої, князь Острозький вже мав значний авторитет серед руської шляхти та став одним із адресатів московських звернень з питань церковних справ. Проте ці контакти не правильно розглядати окремо від безпекової ситуації, на яку впливали татарські напади на Київщину і Брацлавщину, тому князь Острозький неодноразово наголошував на неможливості полишити управління місцевою обороною.

Ці обставини безпосередньо вплинули на мирні переговори, ініційовані пізніше. Коли ж у 1598 р. московський престол посів Борис Годунов, виникла ідея укладення «вічного миру» Речі Посполитої з Московською державою. Офіційні переговори розпочалися 1600 р., однак взаємні вимоги були такими жорсткими, що в 1601 р. ледь не почалася війна, зупинена стихійним лихом. У зв'язку з цим, як зазначав Т. Кемпа, Острозький вказував Сигізмунду III на недоліки у військовому забезпеченні міст і замків Київщини, що у разі війни будуть непридатними для оборони. Ця ситуація ускладнювалася й постійною татарською загрозою [12, с. 850]. Власне, саме оборонна політика пояснює, чому в деякі роки князь демонстрував обережність у листуванні з московським царем. Процес мирного врегулювання відносин Речі Посполитої з Московським царством, який активно підтримував Острозький з огляду на загрозу від татар та неможливість ведення військових дій на два фронти, був порушений у зв'язку з появою та підтримкою польськими політиками Лжедмитрія I.

Смута у Московському царстві вимагала від князя максимальної обережності. На цей час київський воєвода мав певні «антигодуновські

настрої». У листі від 5 жовтня 1602 р. він повідомляв Сигізмунда III, що росіяни концентрують військові сили на кордоні й можуть почати вторгнення, та просив допомоги в укріпленні Київського замку, який може потрапити в облогу... Разом з тим, на вперті чутки, що Острозький приймав у себе Самозванця в Острозі та у Дермані, князь запевняв короля, що він нічого не знає про «царевича», ніколи його не бачив і не пам'ятає, щоб той коли-небудь жив у його замку. Вірогідно, що, не підтримавши непевного претендента на московський престол, Острозький не ризикнув утягтися в інтригу проти московського царя, а отже, й проти Російської Православної Церкви, на яку покладав певні надії в боротьбі з унією. Можливо ще й тому, що часто почувався зле фізично й не міг взяти діяльної участі у цій вельми неординарній справі. У грудні 1603 р. раптово помер наймолодший син князя Олександр, що, звісно, негативно позначилося на стані здоров'я батька.

Т. Кемпа стверджує, що попри все «князь був налаштований рішуче проти порушення нещодавно укладеного миру з Москвою, що могло сильно зашкодити інтересам Дому Острозьких, маєтки якого віднедавна перебували й на російському прикордонні. Можлива війна оголила б також південні рубежі, всю Київщину, Волинь та Поділля для татарських набігів [12, с. 855-859]. При цьому князь не прагнув до політичної співпраці з московськими владними структурами у справі Лжедмитрія I і не виявив інтересу до нового правителя Московської держави й після воцаріння самозванця Лжедмитрія. На думку Т. Кемпи, це мало засвідчити, що він не мав бажання мати політичні контакти з московською владою [12, с. 859]. З урядом Василя Шуйського Острозький, імовірно, не встиг налагодити ділових контактів, тим більше що з'явився Лжедмитрій II й знову стало невідомо, хто переможе і яка влада вважатиметься легітимною. Водночас князь листувався з московським двором, посилав дарунки Патріарху, вочевидь, з іншою метою, в основі якої лежали церковні справи, економічні інтереси та порубіжні відносини.

Висновки. Отже, новизна дослідження полягає у спробі комплексного осмислення взаємин князя В.-К. Острозького з Московською державою як системи політичних, релігійних та культурних практик. Водночас слід зважати на обмеження, пов'язані з фрагментарністю джерел і нерівномірною збереженістю матеріалів, що не завжди дає змогу повністю реконструювати окремі процеси. Позиція князя В.-К. Острозького по відношенню до Московського царства була прагматичною та багатоаспектною. Вона формувалась під впливом не тільки релігійного чинника, а й у результаті гострої необхідності витримувати баланс між різними політичними векторами. На його рішення мали вплив державний обов'язок перед Короною, постійна загроза зі сторони татар та стратегічна мета – захист православ'я і збереження культурних зв'язків зі Сходом. Відповідно, Московія сприймалась і ворогом, і сусідом, і торговим партнером одночасно. Подальший напрям досліджень вбачаємо у вивченні культурно-просвітницького напрямку взаємин, зокрема, у виявленні прямих і опосередкованих зв'язків між освітніми, книговидавничими центрами.

Список використаних джерел

1. Крालюк Я., Хаврук П. Князі Острозькі. Х.: Фоліо, 2012. 121 с.
2. Мицик Ю.А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР. *Архіви України*. 1986. № 5. С. 55-61. URL: <https://au.archives.gov.ua/tmp/gallery.php?y=1986&n=5#lg=1&slide=55> (дата звернення: 20.09.2025)
3. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Ю.А. Мицик, В.М. Кравченко, К.: Наукова думка, 1992. 342 с. URL: <https://archive.org/details/sofonovichkhronika/page/n223/mode/2up> (дата звернення: 20.09.2025)

4. Тимошенко Л. Виняткова роль князя В.-К. Острозького в православній церкві (формування уявлень, східна еклезіальна ідентичність та магнатська протекція в умовах річпосполитського права патронату). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2009. Вип. XIII. С. 53-77. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tymoshenko_Leonid/Vyniatkova_rol_kniazia_V-K_Ostrozko_ho_v_prawoslavonii_tserkvi.pdf (дата звернення: 20.09.2025)
5. Труба Р. Князь В.-К. Острозький і фундація його імені в Тернополі у дослідженнях Омеляна Терлецького. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2017. Вип. 1(3). С. 78-82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ist_2017_1%283%29__14 (дата звернення: 01.10.2025)
6. Уляновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет в галереї предків та нащадків. К.: ВД «Простір», 2012. 1370 с. URL: <https://salo.li/d2f522a> (дата звернення: 20.09.2025)
7. Янушкевич А.М. Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558-1570 гг.: Манаграфія. Мінск, 2007. 354 с.
8. Dikavičius Povilas. Honour among nobles in the 16th-century Grand Duchy of Lithuania. PhD thesis, Central European University, 2022. 348 p.
9. Frėjutė-Rakauskienė M., Marcinkevičius A. The Orthodox Church in Lithuania: Believers' Identities and Changes in the Geopolitical Context Monika Frėjutė-Rakauskienė. *Filosofija. Sociologija*. 2024. Vol. 35, No 2. P. 205-215. URL: <https://salo.li/4667d83> (дата звернення: 20.09.2025)
10. Gawron P. Transformation of Polish military administration in the first half of seventeenth century – ideas and its realization. *Open Military Studies*. 2022. Vol. 1, No 2. P. 1-11. URL: <https://salo.li/4C066f7> (дата звернення: 22.09.2025)
11. Jabłońska A., Hamryszczak A.P. Obraz reformacji szlacheckiej w Wielkopolsce trzydzieści lat po konfederacji warszawskiej w świetle źródła

kościelnego (The Image of the Noble Reformation in Wielkopolska Thirty Years After the Warsaw Confederation in the Light of a Church Source). *Roczniki Humanistyczne*. 2024. T. LXXI, zeszyt 2. P. 143-161. URL: <https://czasopisma.tnkul.pl/index.php/rh/article/view/868/616> (дата звернення: 01.10.2025)

12. Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (1526-1608) – przywódca społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej. Torun: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 2023. 999 s. URL: <https://wydawnictwo.umk.pl/upload/files/OPEN%20ACCESS/Konstanty%20Wasyl%20Ostrogski%20popr..pdf> (дата звернення: 20.09.2025)

13. Moskałyk J. Wpływ idei protestanckiej na myśl prawosławną w wyniku unii brzeskiej w 1596 roku. *Studia Oecumenica*. 2017. № 17. P. 195-208. URL: <https://salo.li/D17712D> (дата звернення: 01.10.2025)

14. Opria I., Fedkov O. The restoration of orthodox brotherhoods and their missionary work in right-bank Ukraine: From the 1860s to the Beginning of the 20th Century. *Sociopolitical Sciences*. 2022. Vol. 12, No. 6. P. 64-77. URL: https://www.researchgate.net/publication/359339552_The_Restoration_of_Church_Orthodox_Brotherhoods_and_Their_Missionary_Work_in_Right-Bank_Ukraine (дата звернення: 20.10.2025)

15. Pryshchepa B.A. Late Medieval Volhynian Castles (Research of 14th-16th. *Archaeology and Early History of Ukraine*. 2020. Vol. 35, No 2. P. 194-200. URL: <https://adiu.com.ua/index.php/journal/article/view/246> (дата звернення: 22.10.2025)

16. Ptaszyński M., Schunka A. A Landscape of Toleration: Central Europe in the Early Modern Era. *History Compass*. 2024. P. 1-9. URL: <https://salo.li/139941B> (дата звернення: 01.10.2025)

17. Shumylo S. The connection between Holy Mount Athos and the Ukrainian and Belarusian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16

century. *Rocznik Teologiczny*. 2023. No 4. P. 693-711. URL: <https://salo.li/BA52aC4>
(дата звернення: 01.10.2025)

18. Shvab L., Tokarska Yu. 1580s Transfer Attempts of the Ecumenical Patriarch's Seat to the Ruthenian Lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth (Rzeczpospolita). *Codrul Cosminului*. 2022. Vol. 28, iss. 1. P. 7-28. URL: https://codrulcosminului.usv.ro/wp-content/uploads/2022/11/Article.1.Vol_.28.pdf
(дата звернення: 20.10.2025)